

Ф.Т. ҚҰРМАНҒАЛИ¹, А.Ә. БӘЙІМБЕТОВА², М.Қ. СӘРСЕМБАЕВА³

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: feliz_kz@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: aik.baimbetova@gmail.com

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: S_mira72@mail.ru

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОД

Аңдатпа. Халықтың ғасырлар бойғы мәдени, тарихи ақпараттарын бойына сақтаған мақал-мәтелдер – ұлттық код ретінде халықтың рухани құндылықтарының бірі. Мақал-мәтелдер – халықтың көне дәуірінен бастап бүгінгі күніне дейін жалғасын тауып келе жатқан ең құнды сөз өнерінің бір түрі. Сан ғасырлық тарихы бар халықтың мәдениеті, рухани байлығы, дүниетанымы ұрпақтан-ұрпаққа тілі арқылы жететіні белгілі. Яғни әрбір ұлттың шынайы бейнесі мен оның болмыс-бітімі сол ұлттың тілі негізінде ұрпақ жадында сақталады. Олай болса, лингвомәдениеттің негізгі ұғымдарының бірі – лингвомәдени кодты, ұлттық кодты тануға, этнос жайлы ақпараттарды оқуға мүмкіндік беретін негізгі құрал деп қарастыра аламыз. Қазақ халқының ұлттық құндылықтарын бойына жинаған мақал-мәтелдерді ұлттық мәдени код ретінде тану – мақаланың басты мақсаты. Мақалада қазақ халқының паремиологиялық жүйесіндегі тілдік бірліктердің этномәдени, танымдық мазмұны сараланып, мақал-мәтелдер ғасырлар бойғы ақпарат таңбаларының жиынтығы ретінде талданады.

Тіл білімінде антропоэлектік ғылыми парадигма адам, тіл және мәдениеттің өзара байланысын зерделей келе, тілді сол тіл қызмет ететін қоғаммен, әлеуметтік ортамен, жалпы халықтың жылдар бойы жинақтаған тәжірибесімен, ғасырлық тарихымен, таным әлемімен, салт-дәстүрімен байланыстыра қарастырады. Антропоэлектік парадигма – тілдің адамның таным-түсінігіне, мәдениетіне әсерін, қалай қызмет ететінін анықтау мәселелерін шешуді көздейтін ғылым саласы. Әлемнің ұлттық-мәдени бейнесін тануда мақал-мәтелдерді зерттеу нысаны ретінде алу – тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі. Ұлттық код – халықтың тілінде, дәстүрі мен әдет-ғұрпында, ұлттық мінезінде, мәдениеті мен әдебиетінде сақталған. Әсіресе, халықтың таным-түсінігі мен дүниетанымынан, жалпы өмір сүру салтынан хабар беретін мақал-мәтелдер дүниенің ұлттық суретінің ерекшеліктерін танытады. Қазақ халқының ежелден-ақ мәдени-рухани болмысы ізгілікпен, парасаттылықпен, даналықпен ерекшеленген. Ұлттық кодта ізгілік, ізеттілік, адалдық, мейірімділік, тәлім мен тәрбие, рухани-адамгершілік құндылықтарды ұстану молынан қамтылған. Қазақ халқына тән ұлттық

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Құрманғали Ф.Т., Бәйімбетова А.Ә., Сәрсембаева М.Қ. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі ұлттық код // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №1 (131). – Б. 163–175. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.14>

*Cite us correctly:

Qurmangali F.T., Baimbetova A.A., Sarsembaeva M.Q. Qazaq maqal-matelderindegi ulttyq kod [National Code of Kazakh Proverbs and Sayings] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №1 (131). – B. 163–175. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.14>

код ежелден-ақ парыз бен әділдікті бойына жинақтаған. Сол себепті де әлемнің тілдік бейнесін танып, ұлттық кодты анықтауда мақал-мәтелдердің тілдік табиғатын жүйелі зерттеу халықтың мәдени болмыс-бітімін, табиғатын зерттеумен тығыз байланысты.

Кілт сөздер: ұлттық тіл, ұлттық код, мақал-мәтел, мәдениет, рухани құндылық, ұлттық жад, ұлттық құндылық, ұлттық мінез.

F.T. Kurmangali¹, A.A. Baimbetova², M.K. Sarsembayeva³

¹*Lecturer of S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: feliz_kz@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor
of M.H. Dulati Taraz Regional University*

(Kazakhstan, Taraz), e-mail: aik.baimbetova@gmail.com

³*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*

M.H. Dulati Taraz Regional University

(Kazakhstan, Taraz), e-mail: S_mira72@mail.ru

National Code of Kazakh Proverbs and Sayings

Abstract. Proverbs that store centuries-old cultural and historical information of the people, as a national code, are one of the spiritual values of the people. Proverbs and sayings are one of the most valuable types of verbal art, continuing from ancient times to the present day. It is known that the culture, spiritual wealth, and worldview of a people with a centuries-old history are transmitted from generation to generation through the language of the nation. That is, the true image of each nation and its existence are stored in the memory of descendants based on the language of this nation. Thus, one of the basic concepts of linguoculture can be considered the linguocultural code, the main tool that allows you to recognize the national code, get information about the ethnic group. In this regard, the main purpose of the article was to recognize proverbs and sayings that have accumulated national values of the Kazakh people as a national cultural code. The article analyzes the ethno-cultural, cognitive content of linguistic units in the paremiological system of the Kazakh people, proverbs and sayings are considered as a set of centuries-old signs of information.

In linguistics, the anthropogenically relevant scientific paradigm considers the relationship between a person, language and culture, correlating language with the society in which this language functions, the social environment accumulated over the years of experience of the population as a whole, centuries-old history, the world of knowledge and traditions. Anthropogenically relevant paradigm is a branch of science that involves solving the problems of determining the influence of language on cognition, human culture, and how it functions. Obtaining proverbs as an object of study in the knowledge of the national-cultural picture of the world is one of the urgent problems of linguistics. The national code has been preserved in the language, traditions and customs, national character, culture and literature of the people. In particular, proverbs and sayings that convey the knowledge and worldview of the people, the general way of life, reflect the peculiarities of the national picture of the world. Since time immemorial, the cultural and spiritual identity of the Kazakh people has been distinguished by virtue, integrity, wisdom. The national code is rich in kindness, dignity, honesty, kindness, teaching and upbringing, commitment to spiritual and moral values. The national code peculiar to the Kazakh people has long accumulated debt and justice. Therefore, the systematic study of the linguistic nature of proverbs and sayings in the knowledge of the linguistic picture of the world and the definition of the national code is inextricably linked with the study of cultural identity, the nature of the people.

Keywords: national language, national code, proverbs and sayings, culture, spiritual value, national memory, national value, national character.

Ф.Т. Курмангали¹, А.А. Баимбетова², М.К. Сарсембаева³

*¹преподаватель Казахского агротехнического исследовательского университета
имени С. Сейфуллина*

(Казахстан, г. Астана), e-mail: feliz_kz@mail.ru

²кандидат филологических наук, и.о. доцента

Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати

(Казахстан, г. Тараз), e-mail: aik.baimbetova@gmail.com

³кандидат филологических наук, доцент

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати

(Казахстан, г. Тараз), e-mail: S_mira72@mail.ru

Национальный код казахских пословиц и поговорок

Аннотация. Пословицы, хранящие многовековую культурную, историческую информацию народа, в качестве национального кода являются одной из духовных ценностей народа. Пословицы и поговорки один из самых ценных видов словесного искусства, продолжающийся с древнейших времен до наших дней. Известно, что культура, духовное богатство, мировоззрение народа с многовековой историей передаются из поколения в поколение через язык нации. То есть истинный образ каждой нации и ее бытие хранятся в памяти потомков на основе языка этой нации. Таким образом, одним из основных понятий лингвокультуры можно считать лингвокультурный код, основной инструмент, позволяющий распознавать национальный код, получать информацию об этносе. В этой связи главной целью статьи было признание пословиц и поговорок, накопивших национальные ценности казахского народа, как национального культурного кода. В статье проанализировано этнокультурное, познавательное содержание языковых единиц в паремиологической системе казахского народа, пословицы и поговорки рассматриваются как совокупность многовековых знаков информации.

В лингвистике антропогенно-актуальная научная парадигма рассматривает взаимосвязь человека, языка и культуры, соотнося язык с обществом, в котором функционирует этот язык, социальной средой, накопленным за годы опыта населения в целом, многовековой историей, миром познания и традициями. Антропогенно-актуальная парадигма – отрасль науки, предполагающая решение проблем определения влияния языка на познание, культуру человека, и как он функционирует. Получение пословиц как объекта изучения в познании национально-культурной картины мира – одна из актуальных проблем лингвистики. Национальный код сохранился в языке, традициях и обычаях, национальном характере, культуре и литературе народа. В частности, пословицы и поговорки, передающие знание и мировоззрение народа, общий образ жизни, отражают особенности национальной картины мира. С незапамятных времен культурно-духовная идентичность казахского народа отличалась добродетелью, добропорядочностью, мудростью. Национальный код богат добром, достоинством, честностью, добротой, учением и воспитанием, приверженностью духовно-нравственным ценностям. Свойственный казахскому народу национальный код, издавна накапливал в себе долг и справедливость. Поэтому систематическое изучение языковой природы пословиц и поговорок в познании языковой картины мира и определении национального кода неразрывно связано с изучением культурной самобытности, природы народа.

Ключевые слова: национальный язык, национальный код, пословицы и поговорки, культура, духовная ценность, национальная память, национальная ценность, национальный характер.

Кіріспе

Әрбір халықтың тілі – сол халықтың өзіндік ерекшелігін айқындайтын құрал. Тіл – әрбір халықтың ғасырлар бойғы мәдениеті мен тарихы жайлы ақпараттарды өз бойына сіңіріп сақтап қалатын керемет қасиетке ие құбылыс. Халықтың өзге халықтан өзгеше менталды ерекшелігі де оның тілінен көрінеді. Әрбір ұлттың лексикалық сөздік қоры оның тұрмыс-тіршілігінен, таным-түсінігінен, салты мен әдет-ғұрпынан, мәдениеті мен тарихынан хабар береді. Тіл – әрбір халықтың лингвомәдениетінің бір бөлшегі ретінде қарастырылатын ұлттық кодтың негізі, барлық мәдени құндылықтардың және тарихи ақпараттың жиынтығы. Мәдени құндылықтарды бойына сыйдырған ұлттық код ғасырлар бедерінде қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа, дәуірден дәуірге өтіп жалғасады. Ата-бабамыздан қалған материалдық және рухани құндылықтарды қайта жаңғырту мәдени-тарихи жадымызды сақтау үшін ғана емес, халықтың мәдени және табиғи гендік қорын сақтау үшін де маңызды. Ұлттық код ұлт тілінде, ұлттың мәдени-әдеби құндылықтарында жатыр. Ұлттық кодты жаңғырту – қазақ қоғамы үшін ең өзекті мәселелердің бірі.

Рухани кодтың қалыптасуының өзіндік ұзақ тарихы бар. Қазақ ұлттық кодының тамыры тереңнен басталады. Ұлттық код дегеніміз – халықтың ұлттық болмысы, танымы мен түсінігі. Ұлттық код – белгілі бір ұлтты басқа ұлттардан ажыратып, олардың өздеріне ғана тән ерекшелігін айқындайтын болмыс-бітімі, басты айырмашылық қасиеттері. Ол – халықтың ғасырлар бойы сақталып келе жатқан құндылықтары туралы ақпараттардың қоры. Әрбір халықтың рухани мұрасының, асыл қазынасының, болашақ ұрпақтың рухани болмысының қалыптасуына әсер ететін құндылықтардың бірі – мақал-мәтелдер. Мақал-мәтел бірнеше ғасырдың куәгері, ұлттық кодтың негізгі арнасы. Халық ауыз әдебиетінен бері қалыптасып келе жатқан мақал мен мәтелдер – «ұлттық болмысқа қатысты этноаңба», тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, сөздің мәйегі.

Қазақ ауыз әдебиетінің жанрлық табиғатын зерттеген А. Байтұрсынұлы мақал-мәтелдерді ауыз әдебиетінің сарындама саласының салт сөздеріне жатқызады. Ғалым өзінің «Әдебиет танытқыш» еңбегінде ауыз әдебиеті үлгілерінің ішінде мақал мен мәтелдердің аражігін айқындап, мақалды «тәжірибеден шыққан ақиқат» деп түсіндірсе, ал мәтелде ақиқаттан гөрі «әдепті сөз» басым болып келетінін атап көрсетеді. Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері бойынша құнды зерттеулер жасаған академик І. Кеңесбаев зерттеуінде мақал-мәтелдердің тұрақты тіркестермен ұқсастығы және өзара ерекшеліктерін айқындаған. Ә. Қайдар қазақ паремиологиясын антропоэлектік бағытта зерттеп, оның дербес ғылым саласы ретінде қалыптасуына теориялық тұжырымдама жасаған ғалым. Ә. Қайдар «Халық даналығы» атты еңбегінде қазақ мақал-мәтелдерінің табиғатына талдау жасай келе, оларға этнолингвистикалық түсінік береді. Ғалымның «Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік» атты еңбегінде қазақ тілінің этномәдени тілдік бірліктерінің мазмұны ашылып, мақал-мәтелдерге этнолингвистикалық зерттеу жүргізілген.

Қазақ тіл білімінде мақал-мәтелдерге әртүрлі бағытта зерттеу жүргізген І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ә. Айтбаев, Б. Хасанұлы, Н. Уәлиұлы, Б. Шалабаев, А. Байтелиев, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Мақал-мәтелдердің тілдік сипаттарын қарастырған Ш. Қарсыбекованың «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді топтастырудың этнолингвистикалық принциптері», Р. Атаханованың «Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты», Ж. Исаеваның «Дүниенің паремиологиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық аспектісі)», Р. Үрімованың «Қазақ тілінің аймақтық мақал-мәтелдері мен фразеологизмдерінің этноқұрылымдық сипаты», Б. Динаеваның «Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі», Б. Мансуровтың «Қазақ мақал-мәтелдеріндегі діни-хадистік аспектісі», Ж. Алашбаеваның «Орта ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі паремиологиялық жүйе» зерттеулерін атауға болады.

Ата-бабамыздың дарынды даналығын, өнегелі өсиетін, дарқан мінезін танытатын мақал-мәтелдер ұлттық ерекшеліктерімізді айқындайтын тілдік деректерге толы. Мақал-мәтелдерден халыққа тән таным-түсінікті, салт-дәстүрді, халықтың өмір-тіршілігін, ұлттық болмыс-бітімді көреміз. Бүгінгі күнге дейін сақталып, өз құндылығын жоймаған, ұлттың ерекше болмысын айқындап, әлденеше ұрпаққа, қоғамға қызмет етіп келе жатқан мақал-мәтелдерді ұлттық код ретінде қарастырудың маңызы зор.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада мақал-мәтелдердегі ұлттық код мәселесі талданды. Мақал-мәтелдерді антропоэзектік бағытта қарастырып, лингвомәдениеттану, этнолингвистикалық, танымдық тұрғыдан зерделеу әдіс-тәсілдері қолданылды. Мақал-мәтелдер – құндылыққа толы халық ауыз әдебиетінің бір саласы. Әрбір халықтың әдебиеті сол халықтың тілінде дамып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады. Тіл мен әдебиет, тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланыста болатын ұғымдар. Мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық, ұлттық мәдени ерекшеліктеріне көңіл бөліп, халықтың рухани мұрасы мақал-мәтелдердегі ақпараттарды ұлттық код ретінде тану зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Осыған байланысты, мақалада мақал-мәтелдерді жинастыру, жүйелеу әдісі кең қолданыс тауып, олардың лингвомәдени және этнолингвистикалық сипаттары ашылды. Тіл біліміндегі антропоэзектілік әдіс тілді адам болмысымен бірлікте қарастыруды басты нысан ретінде қарастырады. Яғни антропоэзектік парадигма тілді тек қана қарым-қатынас пен адамның ойын білдіретін құрал ретінде ғана танымай, белгілі бір этностың рухани, мәдени құндылықтарының, танымы мен сөздік қорының генетикалық түбірі да бар екендігін де анықтайды. Мақал-мәтелдерге этнолингвистикалық, лингвомәдени, психолінгвистикалық, әлеуметтік, когнитивтік және гендерлік лингвистика тұрғысынан талдау жасалды. Оның басты себебі, халықтың ғасырлар бойыға өмір-тіршілігіне тікелей куә болып келе жатқан мақал-мәтелдер – сол халықтың тұтастай болмыс-бітімі, табиғаты, тәлім-тәрбиесі мен әлеуметтік тыныс-тіршілігі, материалдық және рухани әлемі, жалпы тарихи қалыптасуы жайлы барлық ақпараттардың жиынтығы. Мақал-мәтелдер – халықтың түп тамырынан қазіргі кезге дейінгі тіршілігі, қазақ халқының генезисі, ұлт болып қалыптасу және даму тарихынан хабар беретін ақпарат көздерінің бірі.

Талдау мен нәтижелер

Халықтың тарихымен сабақтасып, ғасырлар бойы бірге жасасып келе жатқан ұлттық әдебиетіміздің бай саласының бірі – мақал-мәтелдер. Кез келген халықтың мақал-мәтелдерінен сол халықтың өзіне ғана тән ұлттық ерекшелігін, дүниетанымы мен ой-санасын, тұрмыс-тіршілігін, тәлім-тәрбиесін байқаймыз. Мақал-мәтелдерден халықтың бейнелі ойлауы, даналығы мен пәлсапалығын көреміз «Қазақ халқының сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа екшеліп, сұрыпталып, мирас ретінде сақталып келе жатқан асыл қазынасының бірі – мақал мен мәтел. Мақал мен мәтел жай айтыла салған сөз емес, ол қысқа болса да нұсқа, мағынасы мейлінше терең, қоғамдағы барша салаға ортақ әмбебап құбылыс. Мақал-мәтелдер арқылы халықтың мәдениеті мен болмысын, тұрмыс-тіршілігі мен этникалық талғамын, бір сөзбен айтар болсақ, адам өмірінің өткені мен бүгінін танып білуге, айқындауға болады.

Мақал-мәтелдер адам өмірінің барлық салаларын қамтиды. Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік» сөздігінен «Ел – қалар, әдет – қалмас», «Әдептің басы – тіл», «Бақыттың белгісі – білім», «Батыр жауда, момын дауда білінер», «Еріншекке есік асу болар», «От десе ауыз күймес», «Заман өтер кісі тоймас, адам баласы мәңгі қалмас», «Тезек қарда жатпас, ізгі жақсы жаманмен қатыспас», т.б. мақал-мәтелдерге түсіндірме берілген [1, 119-б.]. Орта түркі дәуіріне қарасты Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дастанынан «Ұлық болсаң – кішік бол», «Көш басы қайда барса, соңы да сонда барады» деген халық арасында

көп қолданыс тапқан әртүрлі тақырыптағы мақал-мәтелдер бар [2, 117-б.]. Қазақ халқының мақал-мәтелдерін алғаш рет ел аузынан жинап, жазып қалдырған ғалым – Ш. Уәлиханов. Ғалым: «Қазақ мақалдары ықылым замандағы көріністі, сенімді айқындай түсетін құрал ретінде пайдаланылады» [3, 122-б.] – деп жазды. Ш. Уәлиханов қағаз бетіне түсірген мақал-мәтелдер құндылығын жойған жоқ. Ш. Уәлихановтың көп томдық шығармалар жинағында халық ауызынан жинаған мақал-мәтелдер жарияланған. Ш. Уәлиханов мұраларынан халық арасында кең тараған мақал-мәтелдерді кездестіреміз. Мысалы, «Сусыз жерде қамыс жоқ, азған елде намыс жоқ», «Сақтағанды құдай сақтар», «Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, Жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа» [3, 128-б.]. Ұлт ұстазы, ағартушы-ғалым А. Байтұрсынұлының мақал мен мәтелдерге байланысты тұжырымдары мынадай: «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан көрі мақал маңызды, шыны келеді. Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан қақиқат түрінде айтылады. Мәтел қақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады» [4, 388–389-бб.].

Мақал-мәтелдер – көркем әдебиетте сөздің нәрін келтіретін, айтайын деген ойдың мағынасын толықтыратын, сонымен қатар ұтымды да ықшам қолданылатын форма. Өйткені бұл – мол тәжірибенің ұзақ уақыт әбден сұрыпталған екшелеген, сыннан өткен асыл түйіні. Халықтың өткен тарихы, оның тілінің дамуы мен өмір сүру формалары, елдің қоғамдық-саяси құрылымы, тұрмыс-тіршілігі, дәстүрі мен салты, географиялық жағдайы, кәсібі, отбасылық құндылықтары мен жалпы рухани мәдени әлемі осы мақал-мәтелдерде өз ізін қалдырып отырады. Мақал-мәтелдер халықтың рухани және әлеуметтік өмірімен тығыз байланысты туындайды. Мақал-мәтелдердің бойында халықтың өткен тарихы, төл мәдениеті, ұлттық мінезі, танымы мен талғамы, сенімі мен наным, салты мен дәстүрі, даналығы, тәрбиесі мен түсінігі жатыр. Сондықтан да мақал-мәтелдің жалғастығын сақтай отырып, ұлттық кодты жаңғыртуға болады. Мақал-мәтелдерді этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеудің маңызы зор. Ә.Т. Қайдар негізін қалаған қазақ тіл біліміндегі этнолингвистика саласы ежелгі дәуірден келе жатқан тұла бойы тарихқа толы мақал-мәтелдердің мағыналық дамуын, шығу тарихы мен қалыптасуының уәждерін, ауыспалы мағынасының қалыптасуын зерттейді. Ә. Қайдар: «Мақал-мәтелдер – халықтың атамзаманғы өткен өмір-тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын «алтын арқау», олар – рухани, мәдени салт-дәстүрді жалғастырдың, адамдар санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақталуының бірден-бір кепілі. Бұл қазына байлықтан айырылған этникалық қауым – өзінің өткен өмірінен айырылады деген сөз, ондай қауымның болашағы да жоқ», – дейді [5, 117-б.]. Мақал-мәтелдердің бойында этнос болмысына, оның рухани-мәдени әлеміне, дүниетанымына, наным-сенімі мен салт-дәстүріне ақпараттар жинақталғандықтан, олар белгілі бір ұлттың табиғатын тануға үлкен үлес қосады. Олай болса, мақал-мәтелдерді ұлттық код ретінде маңыздылығы жоғары екендігі анық.

Қазақ халқының өмір-тіршілігі төрт түлік малмен тығыз байланысты болғандықтан мал шаруашылығына, аңшылық, саятшылық дәстүріне байланысты мақал-мәтелдер қазақ халқының өзіндік ерекшелігін айқындай түседі. «Қаршыға салғанның қанжығасы тоқ», «Таудағы түлкіні бабындағы бүркіт қана алады», «Саятшының сұңқары салған жерден іледі» деген мақал-мәтелдердің мәні қазақ халқы жанына жақын тұтқан саятшылық өнердің қырсырымен байланысты туындаған. «Атбегі аттың тұяғына қарар, құсбегі құстың қияғына қарар», «Ителгінің қызығына қызсаң, қаршығанды қамшы етерсің» «Қияндағы қызыл түлкіні, қияннан соққан бүркіт алады», «Құсбегі келіссе, Күйкентай құс қаз алар», «Саятшының сұңқары салған жерден іледі», «Қиядағыны қыран ғана алады», т.б. мақал-мәтелдер халықтың көп жылғы саятшылық, құсбегілік тәжірибесінен туындаған. Қазақ халқының ежелден бері келе жатқан кәсібінің бірі аңшылық пен құсбегіліктің өзіндік қырсыры қалыптасқан өнер түрі. Біздің ата-бабамыздың қоршаған табиғатпен етене араласып,

өздерін табиғаттың ажырамас бір бөлшегі ретінде санаған. Ұлы даланы мекендеген қазақ халқы үшін көшпелі өмір салты халықтың өзіне ғана тән дүниетанымы мен құндылықтарын қалыптастырды. Аңшылық, саятшылық өнердің өзіндік әдіс-тәсілдерін меңгерген қазақ халқы олжалы әрі тәжірибелі аңшыларын, бүркітшілерін, құсбегілерін ерекше құрметпен қадірлеген. Құстарды қолға үйрету, аңшылық жасау өнері ғасырлар бойына жинақталып, мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келген. «Қолмен бергенге құс тоймас», «Құстың бәрі сұңқар болмас, Аттың бірі тұлпар болмас», «Қыран қияда өледі, қыран қияда түлейді», т.б. мақал-мәтелдерден қазақ халқының атбегілік, құсбегілік өнерін жан-жақты меңгергендігін байқаймыз. Осы өнерлердің халықтың қанына сіңген кәсіп екендігін аңғарамыз. Аңшылық, саятшылық, құсбегілік – қазақ халқына тән өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін өнер түрі. Халықтың тарихи дамуымен тығыз байланысты бұл кәсіптер ауыз әдебиеті үлгілерінде кездеседі. «Саятшылық сабырлыққа жарасар» деген даналық сөзден саятшылық өнердің қыр-сырын байқауға болады. Саятшылық – табиғаты жабайы құстарды қолға үйретіп тәрбиелеу, олардың көмегімен аңшылыққа шығу кәсібін жасау. Қазақ халқының мәдени-рухани өмірінде өз орны бар саятшылық халықтың қанына сіңген өнердің бір түрі. «Қаңтар қақпанды сүйер, Сонаршы ақпанды сүйер» деген даналық сөздегі *сонаршы* дегеніміз сонарда аңға шығуды машық қылған аңшы. Сонар – қазақ халқының ұғымында жаңа жауған ұлпа қар. Аңшылар жаңа жауған қарды пайдаланып, аңның ізіне түскен, аңға шыққан. Қазақ халқының танымында ақ сонар, жай сонар, келте/қысқа сонар, ұзын/ұзақ сонар, таң сонар, қан сонар, қаны тамған сонар, көмбе сонар деген ұғымдар қалыптасқан [5, 480-б.]. Қыран құсты қолға үйретіп, құмай, тазы ұстап, аңшылық саятшылық жасап, оның әдіс-тәсілдерін жете меңгерген қазақ халқы өзге ұлттардан осындай мәдени құндылықтарымен ерекшеленеді.

Қазақ халқын өзге халықтардан ерекшелеп тұратын ең басты құндылықтарының бірі – олардың сан ғасырлық тарихымен жасасып келе жатқан салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Кез келген этностың болмысында ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып отыратын өзіндік әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері, ырым-тыйымы, кәдесі мен рәсімі, тәлім-тәрбиесі, өзіндік өмір сүру қағидаларының жиынтығы болады. «Ата көрсеткен жолымыз бір, Ана тіккен тонымыз бір», «Ата көрген оқ жонар, Ана көрген тон пішер», «Ата салтың – халықтық қалпың», т.б. мақал-мәтелдер салт-дәстүр, әдет-ғұрып ұғымдарына қатысты айтылған. Осы мақал-мәтелдер ата-ананың тәлім-тәрбиесін көрген халықпыз, халықтың салт-дәстүрін қадірлеп, атаның өсиетін, ананың қасиетін бойымызға сіңіріп өскен ұрпақпыз деген мағынаны білдіреді. Қазақ қашанда өзінің ата дәстүрін қастерлеп қасиет тұтқан халық. *Құда түсу, келін алу, үйлену* салт-дәстүрлері қазақ халқын өзге халықтардан ерекшелеп тұрады. Құда түсу салтына байланысты қазақта *қыз таңдау, қыз көрелік, бесік құда, берік қыз, қарғы бау, қыз айттыру, жаушы, құрық бау, ұрын келу, қыз ұзату* сияқты, т.б. дәстүрлер қалыптасқан. «Құда мың жылдық, күйеу жүз жылдық», «Құданы Құдай қосады», «Құданың дәмі – құйрық-бауыр», т.б. мақал-мәтелдер құда болу дәстүріне байланысты айтылған аталы сөздер. Бұндай мақал-мәтелдер халықтың *құда болу, үйлену, келін түсіру, төс қағыстыру*, т.б. сияқты халықтың өзіне ғана тән төл дәстүрінен көп ақпарат береді. Құда болған ата-аналардың төс қағыстырып, құда-құдағи атануы қазақтың ежелден келе жатқан үйлену рәсімдерінің бірі.

Қазақ мақал-мәтелдерінің тамыры тереңнен нәр алады. Мәңгілік Ел идеясындағы ұлттық код Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастау алады. А. Нұрмаханов: «Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің тілі өткір әрі ұтымды, өз кезінің ұраншысы да, уағыздаушысы да болған көсем тілдің өрнекті сөз толғамдарын өзіне мықты арқау еткен», –дей келе, мынадай мысалдар келтіреді: «Өлімнен ұят күшті», «Ел қамын жеген ер – басшы», «Жауынды – басындырма, халқыңды – ашындырма» мақалдарын байқаймыз. «Күшке күш қосылса – құп, елге ел қосылса – құт», «Ері жоқ елдің күні қараң», «Тату елге – тыныштық

пен тоқшылық нәсіп» сияқты «Күлтегін» жырында кездесетін мақалдардан халық даналығының түп тамырының тереңде жатқанын байқаймыз [6, 117-б.]. Халықтың генетикалық кодын сақтау, оны жаңғырту түркі әлемінен бастау алатын «Мәңгілік ел» идеясын сақтаудың бірден бір негізі. Ұлттық код халықтың тілімен жасалған әдеби-мәдени құндылықтарында жатыр. «Мәңгілік ел» мұратының лингвистикалық негіздері ескерткіштер тілінен, қазақтың жыраулық дәстүрінен, эпос тілінен, нақыл сөздерден, мақал-мәтелдерден көрініс беретін тілдік бірліктердің мазмұнында сақталған «елге, туған жерге деген сүйіспеншілік», «ел бірлігін сақтау», «рухани құндылықтарды құрметтеу» идеялары арқылы сараланады» [7, 15-б.]. Мақал-мәтелдер – ұлттық идеяны дамытудың лингвистикалық тетіктері, халықтың рухани-мәдени, әлеуметтік өмірінен ақпарат жинап, сақтап, бүгінгі күнге жеткізетін тілдік бірліктер.

Қазақ дәстүрі бойынша қыз бен жігіт арасындағы туыстық қарым-қатынас жеті атаға толу керек. Жеті ата ұғымы да қазақ үшін қасиетті ұғым. Бұл дәстүр өзге ұлттарда кездеспейтін ерекше құндылық. Осыған байланысты қазақта «Жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген жігіт жеті жұрттың қамын ойлайды» деген даналық сөздер жеті атаның қасиетін байқатады. Қазақтың ежелден келе жатқан шежірелік жүйесі жеті ата деп аталады. Отбасылық тәлім-тәрбиенің негізі ретінде ұрпағына жеті атаны білуді міндеттеген. Осы дәстүрге байланысты жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрі қалыптасқан. Ғалым М. Мырзахметов «Мәңгілік елдің ұлттық коды» атты мақаласында Н. Мыңбаевтың «Этнос және этноним» монографиясын талдай келе: «Қазақ халқы этникалық жүйені осы күнге дейін алғашқы қалпында сақтап келе жатқандығын айту қажет. Монография авторының пікірінше, тек қазақ халқы ғана ежелден қалыптасқан экзогамиялық неке жүйесін таза күйінде сақтауда. Бұл неке түрі жазылмаған заң ретінде қазақтың санасына қанымен сіңген...» [8, 73-б.]. «Қазіргі түркі халықтары қазақ қара шаңырақтың иесі екендігін мойындайды» деген тұжырым жасай келе, ғалым қазақ халқының ғасырлар бойы ғұн-түркілік этнографиялық, мәдени, моральдық-этикалық құндылықтарды қанына сақтағанын атап өтеді [8, 81-б.].

Халық ұрпақ тәрбиесіне көп көңіл бөлген. «Қызға қырық үйден тыйым, ұлға отыз үйден тыйым» деген сөз жас ұрпақты жаман әдеттерден сақтандырудан шыққан тәлімі мол ұғым. Бұл мақал қыз баланың тәрбиесіне тек қана ата-анасы жауапты емес, бүкіл ауыл-аймақ, ру адамдарының барлығы да жауапты деген мағынаны білдіреді. «Қай ұлттың әйел затына бөленетін орнын қазақ қоғамында бөлінген орнымен салыстыруға келмейді. Қыз баланы кішкентайынан төрге шығарып отырған қазақ оның болашақтағы Ел анасы болатынына кәміл сенген. Қазақ қыздары даланың ерке елігіндей бұлаңдап өскен» [8, 11-б.]. «Қызды оң жаққа шығару» дәстүрін қазақ халқы қызды құрметтеу мақсатында қолданған. Қыздың ата-анасы қыз он екі жасқа толғанда өз шаңырағының оң босағасынан орын беріп, шымылдық құрып, қызын оңашалап тәрбиелеген. Қыздың киім-кешегі мен жатын орнын бүркеп, көлегейлеп тұрған пердені «шымылдық» деп, ал шымылдық ішіндегі қыздың орынын «көсеге» деп атаған. Қыз бойжетіп ұзатылғанда көсегесін жасауымен бірге алып кетіп отырған. Халық арасында «Көсеген көгерсін, көрпең ұлғайсын» деген сөз осыдан қалған. Жастайынан «Есті қыз етегін қымтап отырады» деп, қызына дұрыс тәрбие беріп отырған. «Келіні жақсының керегесі алтын», «Асты келін – аналы келін» деген мақал-мәтелдер келіннің отбасындағы орнын айқындап береді. *Жасаулы көшті қарсы алу, отау тігу, шаңырақ көтеру, келін түсіру, жас келінді ақ отауға әкелу, отауға түсу, есік-төр көрсету, төркіндеу*, т.б. дәстүрлі рәсімдер қазақ халқының өзіндік ерекшелігін айқындайды. «Мақал-мәтелдердің гендерлік қырын қарастыру барысында олардың ұлттық мәдени астарын, рухани мәдениетінің қайнар көздерін де ашу маңызды, өйткені әр мақал-мәтелдің астарынан халықтың дүниетаным, ұлттық философия, белгілі бір мәдени ақпаратты аламыз» [9, 78-б.]. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген сөз отбасы құндылықтарын айқындап тұр. Отбасында қандай тәлім-тәрбие алсаң, үлгі-өнеге көрсең, өскенде соны

істейсің деген ауыспалы мағынада қолданылған. Отбасына жаңадан түскен келінге «ошақтың отын сөндіріме» деген бата-тілек айтылған. «Ошақтың оты», «От басы, ошақ қасы» деген сөздер қазақ үшін символдық астары бар қасиетті ұғымдар. *От, ошақ, қара қазан, қара шаңырақ* деген сөздер ұлт жанына жылу сыйлайтын қасиетке ие. Отбасыға жаңадан түскен жас келіннің өз қолымен «отқа май құю» дәстүрі де бар. «Отқа су құйма», «Оттың үстіне секірме», «Оттың күлін баспа» деген ырым-тыйымдардың да мән-мағынасы тереңде жатыр.

Мақал-мәтелдер әрбір халықтың рухани, әлеуметтік және шаруашылық өмірімен жан-жақты байланысты. Тұрмыс-тіршілігі төрт-түлік малмен тығыз байланыста болған қазақ халқының мақал-мәтелдері халықтың шаруашылық өмірінен көрініс береді. Сондай-ақ аңшылыққа, қолөнерге, егіншілікке байланысты мақал-мәтелдер де халқымыздың әлеуметтік өмірімен тығыз байланыста туындаған. Мал шаруашылығына ыңғайлы маусымдық жайылымдарды мекен еткен қазақ халқы үшін аң-құс, төрт түлік малды қасиетті деп есептейді. «Мал өсірсен, қой өсір, Өнімі оның көл-көсір», «Қой семізі қойшыдан», «Төлден мал өседі, шыбықтан тал өседі», «Қой – байлық, Жылқы – сәндік», «Құтты қонақ келсе, Қой егіз туады», «Жылқы атасы – Қамбар ата, Сиыр атасы – Зеңгі баба, Түйе атасы – Ойсыл қара, Қой атасы – Шопан ата, Ешкінің иесі – Сексек ата», «Бие мініп тойға барма, Көкпар шаба алмайсың, Түйе мініп қойға барма, Жөндеп баға алмайсың», т.б. мақал-мәтелдер төрт түлік малға, мал шаруашылығына қатысты айтылған.

Қазақ мақал-мәтелдерінің астарында терең мән жатыр. Мақал-мәтелдерден жақсы мен жаманды ажыратуды үйренеміз, қазақ халқының бойына тән мінез-құлықты, ұлттық тәлім-тәрбие психологиясын байқаймыз. Сонымен қатар тәлім мен тәрбиенің көзі болып есептелетін мақал-мәтелдер халық өмірінің тәжірбиесінен туғанын да байқаймыз. «Айдағаның бес ешкі, Ысқырығың жер жарады», «Бұрын шыққан құлақтан, Кейін шыққан мүйіз озады», «Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп, құлағынан айырылыпты», «Бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығар», «Ырысқа қарай ұл өседі, Қонысқа қарай мал өседі», «Түйенің үлкені көпірден таяқ жейді», т.б. мақал-мәтелдер ауыспалы мағынада келіп, ішкі астары бар тұтас бір ойды білдіреді. «Малды бақсаң, қойды бақ, Май кетпейді шарадан», «Жылқы – малдың патшасы, Түйе – малдың қасқасы» деген мақал-мәтелдерден қазақ халқының төрт түлік малды қадір тұтқанын байқаймыз. Халық ұғымында әрбір мал төлінің атауы олардың жыл сайын төлдеп, өсіп-өнуіне байланысты өзгеріп отырған. Жылқының жасына байланысты *құлын, жабағы, тай, құнан, дөнен, бесті* атаулары қазақ халқының дүниетанымының ерекше тұсы. Тіршілік тынысы мал шаруашылығымен тікелей байланысты қазақ халқында «Қоныс алғанша, өріс ал» деген даналық сөз мал жайылымының дұрыс болуын меңзейді. Осыған байланысты қазақта «Өрісің малды болсын, дастарқаның майлы болсын», «Өрісің кең болсын!», «Малың өрісті болсын!», «Жаман қойшы өрісін бір күнде жейді, жақсы қойшы өрісін мың күнде жейді» деген мағыналы сөздер бар.

Қазақ халқының өзіндік ерекше қасиеттерін білдіретін дүниенің бірі – халықтың ұлттық киімдері. «Қазақ халқының киім-кешегі ұлттық заттың және рухани мәдениеттің бағалы ескерткіштерінің бірі. Одан қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері, мәдени дәстүрлері, эстетикалық талғамы анық байқалады» [5, 259-б.]. Қазақ халқында ұлттық киім атаулары кездесетін мақал-мәтелдер жиі ұшырасады. «Астарлы шапан тондырмас, Үш өрім жіп үзілмес», «Апасы киген сәукелені, сіңлісі киеді», т.б. мақал-мәтелдерден қазақтың ұлттық киімдерінің атауларын кездестіреміз. «Бөрікті тастап, бөріден құтылуға болмайды», «Бөріктіңің намысы бір», «Бас жарылса – бөрік ішінде, қол сынса – жең ішінде» деген бір ғана *бөрік* атауына байланысты бірнеше мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. «Бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде» деген халық даналығының мағынасы «*жария болмады*», «*жабулы қазан жабулы қалды*» деген ұғымдарды білдіреді. «Қыз ауылдың көркі, құндыз болса бөрік» деген нақыл сөзден қазақ халқы үшін қыздың қадірлі екендігін байқаймыз. Бөрік – қазақ халқының ұлттық бас киімі. Қазақ халқында бөріктің *бота бөрік*,

қасқыр бөрік, түлкі бөрік, дөңгелек бөрік, т.б. атаулары бар. Қазақ халқы дүниетанымында бөрік ұлттық символ ретінде құт-берекені білдірген. Халық бөрікті ерекше бағалап, оны әртүрлі тілдік қолданыстарда пайдаланып отырған. Халық арасында «Бөркіңді теріс киме» деген тыйым сөз бар. Оның себебі бас киімді теріс кию жаман істің белгісіндей болған. Бөрікке байланысты «Бөркін аспанға ату», «Бөркін алшысынан кию», «Бөрікпен ұрып алу», «Бөріктің намысы бір» деген ұғым-түсініктер қалыптасқан. Қазақ үйдің құты бас киім деп түсінген. «Көне наным-сенім бойынша бас киім жоғары әлеммен, аспан-көкпен байланысы бар деп есептелген. Адамдар құтты (береке, байлық, бақыт, мол қазына, ырыс) бас киіммен байланыстырады да, оны «үйдің құты» деп санаған [5, 277-б.].

Ат мінгізіп, шапан жабу да ұлттық мәдениетіміздің, салт-дәстүріміздің қадір-қасиетін жоғарылататын дәстүрлердің бірі. Мақал-мәтелдерден қазақ халқына тән ұлттық мінез де көрінеді. «Ақ пейілдің аты арып, тоны тозбайды» деген пейілі кең, ниеті түзу адамға береке келеді, бақ қонады деген ұғымды білдіреді. Халық даналығында адам мінезіне, оның бойындағы қасиеттерге, жақсы мен жаманды ажыратуға көп көңіл бөлініп отырған. «Ат болатын тай саяққа үйір, адам болатын бала қонаққа үйір» деп қонақжайлық қасиеттің адам болып қалыптасудағы орнын да айқын көрсетеді. Сол себепті де қазақ халқының ұлттық болмысын білдіретін коды оның қонақжайлық қасиетінде жатыр. Халықтың өзіне тән қарапайымдылық, қонақжайлық, ақкөңілділік, достыққа беріктік, мейірімділік, адалдық пен шыншылдық, ержүректілік пен қайраттылық сияқты ежелден қалыптасқан мінез-құлықтары бар.

Қазақ ұлтының таным-түсінігінде үлкенді сыйлау, кішіге қамқор болу – негізгі құндылықтардың бірі. Осыған байланысты халық арасында «Үлкенге құрмет, кішіге ізет», «Ізеттің інісі көп», «Үлкенге сәлем бер, Кішіге қалам бер, Көпті сыйлағаның – өзіңді сыйлағаның» мақал-мәтелдері қалыптасқан. Қазақ халқы ағайын, туған-туыс арасындағы татулықты басты назарда ұстаған. «Ағайын тату болса, ат көп, абысын тату болса, ас көп», «Сыпайы сөйлеу – сырбаздық, Ағайын сәні – сыйластық» сияқты мақалдар қазақ халқына тән болмыс-бітімді байқатады.

Қазақ халқы үшін елін қорғау, жеріне еге болу қасиетті міндеттердің біріне айналған. Ел мен жердің қадір-қасиетін білдіретін ел арасында мақалдар да көптеп орын алған. Мысалы, «Ел іші – алтын бесік», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол». Бірлік, татулық, ынтымақ – қазақ халқы үшін маңызды тақырыптардың бірі. «Бірлік болмай, тірлік болмас», «Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ», «Ырыс алды – ынтымақ», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді», т.б. сияқты халықтың ой-тілегі мен арман-мүддесінен туған мақал-мәтелдер қазақ халқының ұлттық ерекшелігі мен ұйымшылдыққа шақырған болмысын байқатады. Мақал-мәтелдер – халықтың ғасырлар бойғы қалыптасқан тарихы мен мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен ақпараттарды бойына сақтап қалған рухани құнды дүние. «Өзегінде ұлттық тарихи даму, өзіндік менталитет, ұлттық реалия, ұлттық бітім-болмыс, ұлттық стереотип, эталондар жүйесінің ізі бар мақал-мәтелдер белгілі бір халықтың бүкіл өмірі, тұрмыс-тіршілігі мен өмір тәжірбиесінен мол мағлұмат берер мәдени ақпарат көзі саналады» [10, 198-б.].

Ұлттық код отбасы тәрбиесінен бастау алады. Қазақ халқы үшін отбасы қасиетті ұғым. Сыйластықтың, мейірімділік пен татуластылықтың мекені болып келетін отбасы құндылықтарын қадірлеу Отанды сүйуге бастайтын алтын қазық. Сол себепті де, қазақ халқы «Отан отбасынан басталады», «Отбасының өнегесі – Отан өнегесі» деп, отбасындағы тәрбие Отанға деген сүйіспеншіліктің бастауы екендігін ұғындырған. Отанды, туған елді, кіндік қаны тамған жерді, атамекенді сүйу туралы мақал-мәтелдер жас ұрпақтың туған еліне деген сүйіспеншілігін арттырады. Қазақ халқы үшін туған жер топырағы қашанда қасиетті. «Отан – елдің анасы, Ер – елдің анасы», «Ұлтарактай болса да, Ата қоныс жер қымбат, Ат төбеліндей болса да, Туып-өскен ел қымбат», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Туған

жердің жуасы да тәтті», т.б. сынды мақал-мәтелдер туған жердің қадір-қасиетін айғақтайды. Кіндік қаны тамған туған жерді құрметтеу, оны қорғау мақсатында «Туған жерге туыңды тік!» деген халқымызда даналық сөз бар. Отанға, туған жерге деген терең сүйіспеншілік халықтың тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін тереңнен білуден бастау алатыны белгілі. Ұлттық кодтың ең негізгі нәрі туған елге деген сүйіспеншіліктен туындаған мақал-мәтелдерде жатыр. Мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипатын белгілейтін бірнеше тетіктерін атап көрсете келе, Ж. Манкеева «Қазақ этносына тән дүниетаным мен сананың айқын айғағы, халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық таным мен тағлым-тәлімінің, өркениеті мен мәдениетінің, барша болмысының қайнар бұлағы – мақал-мәтелдер» - деп, мақал-мәтелдердің ұлттық болмысқа қатысты этнотаңба ретінде қолданылуы жайлы пікір білдіреді [11, 67-б.].

Әр ұлтты өзге ұлттан ерекшелеп тұратын өзінің қайталанбас бітімі, таным-түсінігі, дүниетанымы, тілі мен мәдениеті, салт-дәстүрі, діні болатындығы белгілі. Бүгінгі жаһандану дәуірінде көптеген халықтардың алдына ұлт ретінде жойылып кетпей өзін-өзі сақтап қалудың күрделі мәселесі туындап отыр. Этнос болмысын, ұлт бейнесін, ұлттық мінез бен әрбір халыққа тән өзіндік ерекшеліктерді сақтап қалу көптеген ұлттар үшін күрделі мәселелердің біріне айналуға. «Жаһандану дәуірінде ыңғайландыру мәселесі емес, этносты сақтап қалу проблемасы көлденең тұрады. Нақты қазақтар үшін ұлттық болмысты өлтіріп алмау, тарихи сананы қалпына келтіру, ұлттық ерекшелікті сақтау аса маңызды» [12, 80-б.].

Ата-ананы сыйлау – қазақ халқы үшін ең құнды қасиеттердің бірі. «Әке – асқар тау, ана – етегіндегі бұлақ, бала – жағасындағы құрақ», «Анаң ауыр сөз айтпа, Атаң ауыр жүк артпа», «Ата-ананың қадірін балалы болғанда білерсің, Ағайынның қадірін жалалы болғанда білерсің» деп әке мен ананың отбасындағы орнын айқын ашып айтқан. Дәстүрлі қазақ қоғамында ата-ананы ерекше қадірлеу – үлкен парыздардың бірі. Қазақ халқының дәстүрлі тіршілігінде ата-әженің отбасындағы орны ерекше. Ата-әжелері немерелеріне бесік жырын, ертегілер мен аңыз-әңгімелерді, қисса-дастандарды айтып, олардың бойына рухани құндылықтарды сіңіріп отырған. «Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер» деген нақыл сөз осының дәлелі ретінде айтылған. Қазақтың ауыз әдебиеті өсиет пен насихатқа толы. Жас ұрпақтың бойына ізгілікті, қонақжайлықты, үлкенге құрмет, кішіге ізет жасауды, жалпы адам қасиеттерді дарытуды ойлаған халық отбасының әрбір мүшесіне арнап мақал-мәтелдер тудырған. «Мақал-мәтелдер халық өмірін, философиялық түсінігін, тіршілік тынысын, ерлік рухын, әдет-ғұрпын кеңінен қамтиды. Оларға тұтас құрылым түрінде қарайтын болсақ, халық өмірінің бүтін бейнесін көз алдымызға келтіргендей боламыз» [12, 70-б.].

Туысқандық, қонақжайлық, үлкенге деген сыйластық пен достыққа берік болу сынды қарым-қатынастар қазақ халқын өзге ұлттардан ерекшелеп тұратын қасиеттер. Ғасырлар бойы қалыптасып, халықтың өмірлік тәжірибесіне айналған мақал-мәтелдер – ұлттық кодымыздың бірден бір айғағы. «Ағайын тату болса – ат көп, абысын тату болса – ас көп» деген мақалда кездесетін *абысын* сөзі тек қазақ халқына ғана тән ұғымды білдіреді. «Ағайын-туғанның қызығы – алыс-беріс, Құдалықтың қызығы – барып-келіс» деген мақалдан қазақ халқы үшін құдалыққа байланысты танымды байқаймыз. «Жаман ағайыннан жақсы жекжат артық» деген мақалда кездесетін *жекжат* сөзі қазақ халқының болмысында бар ұғым. Олай дейтініміз, жеті ұрпақ, жеті ата, жеті қазына деген ұғымдар қазақ халқы үшін киелі ұғымдар. *Әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат* атаулары жеті ұрпақты білдірсе, одан әрі туыстық атаулар *жұрағат, жекжат* болып жалғасып кетеді. Жеті ұрпақ атаулары – генетикалық тұрғыдан дәлме-дәл берілген атаулар. Жеті атасына дейін жазбай білу қасиеті қазақ халқында бар. Қазақтың туыстық қатынастарын білдіретін ерекше атаулар өзге халықтарда кездеспейді. Қазақта ержігіттің үш жұрты бар деп түсінген қазақ халқы туыстық қатынастардың арнасын *өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты* деп үшке бөліп қарастырған. «Жігіттің жақсылығын жұрты білер», «Өз жұртың – күншіл, Нағашы жұртың –

сыншыл, Қайын жұртың – міншіл келеді», «Жігіттің бір жұрты – нағашысы», «Жігіттің жақсысы нағашыдан, Домбраның жақсысы ағашынан» сынды мақал-мәтелдер туысқандық қарым-қатынасты білдіреді. Сонымен қатар халқымыз үшін *жиен* сөзі де қадірлі. Жиеннің көңілін қалдырмай, барынша қамқор болған. «Жиен ел болмас, желке ас болмас» деген мақалға «Жиен неге ел болмас, малы болса, желке неге ас болмас, майы болса» деп жауап айтқан. Жиеннің айтқанын орындап, қалағанын беріп отырған. «Жиенді ұрғанның қолы қалтырайды» деп есептеген, халық арасында *жиендік жасау* деген дәстүр қалыптасқан. Қазақтың өзіне тән дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары ұлттық кодтың айғағы. Ұлттық код – әрбір халықтың мәдениетін, дүниетанымын, әлеуметтік құрылысын ғана білдіріп қоймайды, келер ұрпақтың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. «Ұлттық код дегеніміз – ұлттың ұлт болып қалыптасуына ұйытқы болып отырған тілі мен ділі, діні мен салт-дәстүрі, төл тарихы мен туған Отаны» [11, 200-б.].

Белгілі бір этностың жалпы болмысын анықтау үшін оның тілін, мәдениетін, әдеби-рухани құндылықтарын қарастыру керек. Мақал-мәтел – ұлттық дүниетанымының тілдегі көрінісі. Мақал-мәтелдердің этномәдени сипаты басым. Әрбір халықтың рухани байлығы мақал-мәтелдердің тілдік табиғатын анықтау нәтижесінде халықтың тарихын, мәдениетін, әлеуметтік тұрмысын, салт-дәстүрін, таным-түсінігін білуге болады. Мақал-мәтелдер халықтың өмірінен хабар беріп, оның тұтастай болмысын философиялық тұрғыда бейнелеп көрсетеді. Қысқа айтылған ойда үлкен мағына жатады, терең тарихтың беттері ашылады. Мақал-мәтелдердің тілдік табиғатын құрылымдық тұрғыда кешенді-жүйелі зерттеу нәтижесінде ұлттық ерекшеліктер жайлы ақпарат аламыз.

Қорытынды

Әр ұлттың өзіндік ерекшелігін айқындайтын ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениеті мен салт-дәстүрі болатыны белгілі. Қазақ халқының рухани кеңістігі оның мәдениетінен, тілі мен дінінен, этникалық құндылықтарының және әлеуметтік өмірімен тікелей байланысты. Тарихи дәуірлерді басынан өткізген қазақ өркениеті ұлттық кодтың қалыптасуына бірден-бір себеп болады. Ұлттық код – әрбір халықтың рухани өмірінің, болмысы мен тыныс-тіршілігінің, танымы мен әдебінің негізі. Рухани жаңғырудың ең негізгі шарты – ұлттық кодты сақтау.

Мақал-мәтелдер халықтың өмірлік тәжірибесінен жасалған. Мақал-мәтелдер – халықтың санасы мен дүниетанымының, ұлттық менталитетінің тілдік көрсеткіші. Этностың өмірінен, оның қалыптасу тарихынан, мәдениеті мен салт-дәстүрінен, жалпы таным-түсінігінен, тәлім-тәрбиесінен ақпарат беретін мақал-мәтелдердегі этномәдениеттік лексемалардың табиғатын ашу ұлттық кодтың рухани болмысын тануға мүмкіндік береді. Дүниенің тілдік бейнесі мақал-мәтелдер – ұлттық менталитеттің тілдік көрсеткіштері. Мақал-мәтел – жалпы халықтың мәдениетін танудың кілті, рухани мәдениетті қалыптастыратын күш, ұлт өмірінің айнасы, мәдени құндылығы жоғары ескерткіші. Халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде мақал-мәтелдің маңызы зор. Мақал-мәтелдердің тілдің лексика-семантикалық қорының дамуына тигізер ықпалы үлкен. Мақал-мәтелдер этнолингвистикалық арнаның «ең арналы бұлақтарына» жатады. Мақал-мәтелдерді антропоэзектік бағыт арқылы зерттеу олардың ұлттық код ретінде танылуына бірден бір жол ашады. Тіл біліміндегі антропоэзектік бағыт тіл – ұлт, тіл – мәдениет сабақтастығына негізделген қағидаға сүйенеді.

Мақал-мәтелдер – ұлттық кодтың рухани арнасы, қайнар бұлағы. Мақал-мәтелдер – сан ғасырлар бойы қалыптасып, ұлтымыздың бойына генетикалық жолмен дарыған құндылықтар мен ұлттық ерекшелігімізді айқындайтын қасиеттердің жиынтығы. Қазақ халқы үшін отбасылық құндылықтар – Отанды сүю, туған жерге деген сүйіспеншілік, үлкенге құрметпен қарау, тіл тазалығы, салт-дәстүрді ұстану, әдеп пен ардан аттамау.

Адамгершілік қасиеттер ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, жаңғырып отырғанда ғана ұлт ретінде болмысымызды жоғалпайтынымыз анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Махмұт Қашқари «Түрік тілінің сөздігі» (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы / ауд., алғы сөзі мен ғыл. түсінікт. жазған А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1997. – 595 б.
2. Баласағұн Ю. Қутадғу билиг. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 б.
3. Уалиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 376 б.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст. Ғ. Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
5. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Тоғанай Т, 2004. – 560 б.
6. Нұрмаханов А. Түркі фразеологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 270 б.
7. Түймебаев Ж., Ескеева М., Сағидолда Г. «Мәңгілік Ел» идеясын дамытудың лингвистикалық негізі. – Алматы: Қазығұрт, 2017. – 360 б.
8. Мырзахметов М. Мәңгілік елдің ұлттық коды // Ақиқат. – 2018. – №8. – Б. 72–86.
9. Үрімova Р. Қазақ тілінің аймақтық мақал-мәтелдері мен фразеологизмдерінің этноқұрылымдық сипаты: автореф. ... филол. ғыл. канд. – Алматы, 2009. – 37 б.
10. Смағұлова Г. Паремиядағы гендерлік мәселелер // Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – №4. –Б. 198–202.
11. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
12. Динаева Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі: монография. – Астана: Қазақ гуманитарлық-заң университеті, 2013. – 160 б.

REFERENCES

1. Mahmut Qashqari Turik tilinin sozdigi (Diواني lugat-it-turik) [Dictionary of the Turkish language]. 3 tomdyq shygarmalar jinagy / aud., algy sozi men gyl. tusinikt. jazgan A. Egeubai. – Almaty: Hant, 1997. – 595 b. [in Kazakh]
2. Balasagun Iu. Qutadgu bilig [Qutadgu bilig]. – Almaty: Jazushy, 1986. – 264 b. [in Kazakh]
3. Ualihanov Sh. Kop tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of multi-volume works]. – Almaty: Tolagai grupp, 2010. – 376 b. [in Kazakh]
4. Baitursynuly A. Qazaq til biliminin maseleleri/ [Problems of Kazakh linguistics]. Qurast: G. Anes. – Almaty: Abzal-Ai, 2013. – 640 b. [in Kazakh]
5. Qaidar A.T. Halyq danalygy [Folk wisdom].– Almaty: Toganai T, 2004. – 560 b. [in Kazakh]
6. Nurmahanov A. Turki frazeologiasy [Turkic phraseology]. – Almaty: Gylym, 1998. – 270 b. [in Kazakh]
7. Tuimebaev J., Eskeeva M., Sagidolda G. «Mangilik El» ideiasyn damytudyn linvistikalyq negizi [Linvistic basis for the development of the idea of "Mangilik El"]. – Almaty: Qazygurt, 2017. – 360 b. [in Kazakh]
8. Myrzahmetov M. Mangilik eldin ulttyq kody [National Code of Mangilik El] // Aqiqat. – 2018. – №8. – B. 72–86. [in Kazakh]
9. Urimova R. Qazaq tilinin aimaqtyq maqal-matelderi men frazeologizmderinin etnoqurylymdyq sipaty: avtoref. ... filol. gyl. dokt. [Ethnostructural nature of regional proverbs and phraseology of the Kazakh language]. – Almaty, 2009. – 37 b. [in Kazakh]
10. Smagulova G. Paremiadagy genderlik maseleler [Gender issues in paremia] // Sh. Ualihanov atyndagy Kokshetau memlekettik universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy. – 2017. – №4. – B. 198–202. [in Kazakh]
11. Mankeeva J. Qazaq tilindegi etnomadeni ataulardyn tanymdyq negizderi [Cognitive foundations of ethno-cultural names in the Kazakh language]. – Almaty: Jibek joly, 2008. – 356 b. [in Kazakh]
12. Dinaeva B. Qazaq maqal-matelderinin pragma-kognitivtik aspektisi monografia: [Pragma-cognitive aspect of Kazakh Proverbs]. –Astana: Qazaq gumanitarylyq-zan universiteti, 2013. – 160 b. [in Kazakh]